



De beleving van de dienstplicht in de 19de eeuw

Dhr. E.W.R. van Roon

Samenvatting

Lotgevallen. De beleving van de dienstplicht door de Nederlandse bevolking in de negentiende eeuw.

De auteur maakt in dit onderzoek naar de beleving van het negentiende-eeuwse dienstplichtmodel door de Nederlandse bevolking vooral gebruik van primaire bronnen. De kern van zijn onderzoek vormt de correspondentie tussen burgers, ambtenaren en bestuurders die zich bevindt in de archieven van het ministerie van Binnenlandse Zaken en provinciale besturen. In talrijke verzoekschriften, maar ook in de verslagen die waren geschreven door lagere ambtenaren die door het lokale karakter van de wetgeving in direct contact stonden met de bevolking, is veel terug te vinden over de houding van de bevolking ten opzichte van de overheidsverplichting om in het leger te dienen. De opzet van het onderzoek is om de beleving van de dienstplicht te begrijpen vanuit een *bottom-up* benadering. Het gaat om een analyse van onderaf, die niet de natie zoals die gezien werd door de politiek-culturele elite, maar de bevolking die het object was van het denken en handelen van deze elite tot onderwerp heeft. De inhoud van dit boek ligt in het verlengde van de moderne historische benadering van de *New Military History*, een stroming in de geschiedschrijving die afstand neemt van de klassieke krijgsgeschiedenis en vooral de politieke en maatschappelijke context van het krijgswezen benadrukt. Het unieke technische element, de veldslag, bewapening of de bevelhebber is van minder belang dan de samenhang tussen militaire aspecten en politieke, economische, sociale en culturele ontwikkelingen.

De twee belangrijkste karakteristieken van de negentiende-eeuwse Nederlandse dienstplicht waren haar beperktheid en de mogelijkheid van dienstvervangning. Een contingent dienstplichtigen bedroeg variërend over de jaren tussen een derde en een vierde deel van een jaarlichting. De overheid selecteerde de dienstplichtigen met behulp van plaatselijk georganiseerde lotingen en voor de jongens die waren ingeloot bestond vervolgens de mogelijkheid om zich voor veel geld door een derde te laten vervangen. Het Nederlandse dienstplichtmodel leek op dat van de meeste landen op het vasteland van Europa en markeerde een overgangsfase tussen de enkel uit beroepssoldaten bestaande staande legers waar monarchen voor de Franse revolutie naar eigen goeddunken hun dynastieke oorlogen mee voerden en de massale legers met dienstplichtigen die het gezicht van de Eerste Wereldoorlog zouden bepalen.

Op het eerste gezicht lijkt de negentiende-eeuwse dienstplicht, met haar bescheiden jaarlijks aantal dienstplichtigen die zich ook nog eens konden laten vervangen, een marginale rol te hebben gespeeld in het maatschappelijk leven. In egodocumenten uit die tijd, als dagboeken, autobiografieën en levensbeschrijvingen, en in biografieën over politieke of culturele kopstukken die later zijn geschreven, wordt de dienstplicht bijvoorbeeld zelden genoemd. Hier bedriegt echter de schijn. De dienstvervangning zorgde voor een vertekend beeld. De betere kringen die konden schrijven en publiceren, maakten in hun geschriften nauwelijks melding van de dienstplicht omdat zij door dienstvervangning immers buiten schot bleven. Maar de ervaring van deze dunne toplaag van de bevolking wil niet zeggen dat de gebeurtenissen rond de dienstplicht voorbijgingen aan de bevolkingslagen daaronder. De vele verzoekschriften om buiten de kazerne te blijven, tonen, ondanks de wetenschap dat zij meestal ten eigen faveure waren aangedikt, de verstrekkende gevolgen die de dienstplicht had voor het dagelijks leven van burgers. Bovendien bleef de elite door de dienstvervangning weliswaar buiten de kazerne, maar het vele geld dat zij over had voor een dienstvervanger geeft aan de andere kant ook aan hoe belangrijk het in betere kringen werd gevonden om van een verblijf onder de wapenen verschoond te blijven.

Het landelijk gemiddelde percentage vervangingen lag voor de hele periode 1818-1898 op 18,9 procent.¹ In 1898, het laatste jaar dat dienstvervanging mogelijk was, stelde nog steeds 18,4 procent van de dienstplichtigen een andere persoon in zijn plaats aan. De belangstelling voor het remplaçantenstelsel was dus tot het einde groot. In de meer welvarende provincies in het westen en vooral het noorden van het land waren de jaarlijkse percentages het hoogst. Persoonlijke dienstvervulling onder het slogan ‘dienen voor het vaderland’, had toen nog nauwelijks betekenis. De protestantse burgers van boven de grote rivieren, die zich het meest met Nederland verbonden voelden, stelden zonder veel gewetensbezwaren ook de meeste vervangers. Zij lieten zich bij de keuze voor wel of geen remplaçant niet leiden door nationale gevoelens maar door economische, religieuze of sociale motieven. Standsbewustzijn speelde een belangrijke rol: een jonge heer ging niet samenleven met soldaten die afkomstig waren uit de lagere regionen van de samenleving. De dienstvervangingspercentages in het zuiden van het land benadrukken het belang van economische omstandigheden bij de vraag naar remplaçanten. De bevolking van de grensprovincie Limburg kende weinig binding met het vaderland, er was bijvoorbeeld zelfs een aantal jaren een separatistische beweging actief, maar toch vonden juist daar verhoudingsgewijs verreweg de minste vervangingen plaats. Er bestond in Limburg ongetwijfeld een sterke behoefte aan het stellen van een vervanger, maar het ontbrak bij vele inwoners aan de middelen om er een te kopen. De provincie kende de laagste inkomens per hoofd van de bevolking, een beperkte middenklasse en een landbouw met vooral keuterboeren en nauwelijks kapitaalkrachtige herenboeren.

De percentages laten over het hele land in de betere kringen een koele houding ten opzichte van de dienstplicht zien. Bij de minder welgestelde burgers, die geen gebruik van het remplaçantenstelsel konden maken, lag het niet anders. Het dilemma tussen dienstplicht voor het vaderland of de belangen van de eigen familie, gemeenschap, beroep, studie of loopbaan speelde in alle lagen van de negentiende-eeuwse Nederlandse samenleving. Iedereen, of het nu om de elite, ambachtslieden, winkeliers, boeren, arbeiders of werklozen ging, kwam er op zijn eigen manier mee in aanraking. In de afweging van de burger sloeg de weegschaal vaak door ten gunste van het eigenbelang. Of ze nu jong, oud, arm, rijk, protestant, katholiek, Hollander of Brabander waren, persoonlijke omstandigheden wogen voor veel Nederlanders zwaarder dan de staatseis om het vaderland te dienen. De oorzaak voor de negatieve houding van de bevolking lag bij de inbreuk die de dienstplicht maakte op het dagelijks leven en de individuele leefwereld. In tegenstelling tot de twintigste eeuw speelden ideologische of politieke denkbeelden nog nauwelijks een rol.

Het gedrag van de lotelingen en hun ouders tijdens het rekruteringsproces toont hoe intensief burgers bezig konden zijn met de vraag of iemand wel of niet zijn dienstplicht ging vervullen. Het rekruteringsproces kende drie fases, de inschrijvingen in de registers, de lotingen en de zittingen van een militieraad die zich uitsprak over vrijstellingen wegens bijvoorbeeld broederdienst, een ziekte of een te kleine lengte.² Vooral de loting, een gebeurtenis waarvan de betekenis in de vorige eeuw in de vergetelheid is geraakt, bracht brede lagen van de negentiende-eeuwse bevolking in beweging. Toen Nederland in 1810 deel ging uitmaken van het Franse keizerrijk en de dienstplicht dat jaar door Napoleon was geïntroduceerd, waren de lotingen door de deelnemers en omstanders aangegrepen als podia van protest tegen de verplichting om in het keizerlijk leger te dienen. Tijdens de rellen, die vooral na de desastreuze Franse veldtocht in Rusland heftig werden, waren enige doden te betreuren. De autoriteiten bleven na die opstandige eerste jaren wel op hun hoede voor vernielingen, vechtpartijen en openbare dronkenschap, maar het ging de deelnemers later in de eeuw toch

¹ Cijfers zijn gebaseerd op de verslagen van de afloop van de lichteningen voor de nationale militie. Deze verslagen stelde het ministerie van Binnenlandse Zaken jaarlijks op aan de hand van verslagen uit de provincies. Ze zijn aangetroffen in de archieven van het ministerie van Binnenlandse Zaken, Kabinet des Konings en voor de laatste decennia in de Staatscouranten over deze jaren.

² Eigenlijk waren dat vier fases. De loteling mocht zich van tevoren ook als vrijwilliger voor de militie melden. In de eerste jaren geloofden bepaalde autoriteiten dat deze mogelijkheid loting overbodig kon maken. Maar al snel bleek deze vrijwilliger een dode letter in de wetgeving. In de tweede helft van de negentiende eeuw meldden zich over het hele land geen enkel jaar meer dan tien vrijwilligers.

vooral om vermaak. Politieke motieven speelden, met uitzondering van onruststokerij van een aantal socialisten vanaf ongeveer 1870 in de grote steden, nauwelijks nog een rol.

Lotelingen uit de midden- en lagere segmenten van de samenleving kwamen persoonlijk hun nummer trekken.³ Tijdens en na de loting nuttigden zij de nodige alcohol. Volgens getuigen en publicaties uit die tijd verdrongen de ingelote jongens hun verdriet en deelden de jongens die uitlootten hun vreugde met burens, vrienden, familieleden en medelotelingen. De spanning bij de deelnemers en omstanders was groot. Als een loteling een hoog nummer trok, bleef de kazerne voor hem immers niet alleen onbekend terrein, maar kon hij zich als remplaçant aanbieden of hoefde hij als hij welvermogen was geen dure remplaçant te stellen. De alcohol vormde een uitlaatklep voor de spanning en werd gedooft omdat de gebeurtenis zich niet alleen ontwikkelde tot een opwindende aangelegenheid maar ook tot een *rite de passage*, een overgangsritueel dat het afscheid van de adolescentiejaren markeerde: de jongen werd een man. Misbruik van sterke drank en andere buitensporigheden als vechtpartijen of flirten met meisjes, die de overgang moesten benadrukken, werden eerder geaccepteerd dan op andere dagen. De loting groeide op deze manier uit tot een soort kermis. De dag bleek door alle opwindende, drank en medeleven een jaarlijks ijkpunt, die niet alleen voor de lotelingen maar ook voor hun omgeving de saaie realiteit van de dagelijkse sleur voor even doorbrak.

Om de beleving van de beleving beter te begrijpen, is in dit onderzoek paradoxaal genoeg een belangrijke plaats ingeruimd voor lotelingen die hun dienstplicht niet vervulden. De mate en de manier waarop zij de dienstplicht in de loop van de eeuw ontlieden, geven een beeld van de negatieve grondhouding die er ten opzichte van het instituut bestond. Zowel arme als rijke burgers probeerden de dans te ontspringen. Zonen van bemiddelde ouders maakten gretig gebruik van het remplaçantenstelsel. Jongens uit de onderste sociale lagen waagden hun kans meestal noodgedwongen via illegale wegen. Dienstplichtontduiking lijkt het meest te hebben plaatsgevonden tijdens de verplichte inschrijving die aan de loting vooral ging. In de negentiende eeuw wist niet iedereen zijn geboortedatum of zijn naam correct te spellen. Daarnaast functioneerde de burgerlijke stand vooral in de eerste decennia van de eeuw nog niet optimaal. Lotelingen en hun ouders zagen hun kans schoon en verweten een verzuim bij voorkeur aan een of een combinatie van beide factoren. Zo was koning Willem I in 1826 ontevreden over de traagheid waarmee in de verschillende provincies overtredingen op de militiewet voor de rechtbank werden gebracht. Hij liet zijn minister van Justitie een landelijk onderzoek instellen waaruit bleek dat 113 van de 116 overtredingen die in de huidige Nederlandse provincies waren begaan, betrekking hadden op het niet-inschrijven in de militieregisters.

In de andere fasen van het rekruteringsproces waren er minder excuses voor de boosdoeners voorhanden: zij werden betrapt of niet. Tijdens de lotingen waren er al dan niet uitgelokte kleine incidenten over bijvoorbeeld de spelling van achternamen, maar de strikte regelgeving en de vele omstanders die met argusogen de handelingen van de deelnemers volgden, zorgden ervoor dat tijdens deze gebeurtenis nauwelijks grootschalige fraude plaatsvond.⁴ In een eeuw waarin bijgeloof nog populair was, vertrouwden veel deelnemers liever op bovennatuurlijke krachten.

De zittingen van de militieraden gaven weer een ander beeld te zien. Uit de geraadpleegde verslagen van deze zittingen, waarin uitspraken werden gedaan over vrijstellingen wegens familieomstandigheden, opleiding of beroep (buitenlandse zeevaart), lengte en lichaamsgebreken, blijkt dat lotelingen probeerden de autoriteiten te misleiden door bijvoorbeeld ziektes voor te wenden of hun lengte met kunstgrepen te beïnvloeden. Ook

³ Het overgrote deel van de lotelingen, in de tweede helft van de eeuw ongeveer drie vierde deel, trok zelf zijn lot. Uit de geraadpleegde registers en dagbladen bleken nauwelijks verschillen tussen platteland en stad. De percentages zijn des te opmerkelijker als bedacht wordt dat veel van de deelnemers van tevoren al wisten dat ze vrijgesteld waren omdat ze enig zoon waren, al een broer in dienst hadden, een lichaamsgebrek kenden, of te klein waren.

⁴ Een uitzondering vormde de gebeurtenissen in 1825 tijdens de loting in Zevenaar. Ondanks alle voorzorgsmaatregelen werden de autoriteiten in dit Gelderse plaatsje op een slinkse manier om de tuin geleid. Een rapport van de commissaris van de Koning in Gelderland toonde dat de lotingbiljetten met een hoog nummer anders waren opgerold dan de biljetten met een laag nummer. Zie ook: Eddie van Roon, 'Lotelingen die een gokje wagen. Twee eeuwen dienstvermijding'. *Historisch Nieuwsblad*, 5 nr. 1 (Amsterdam 1996).

kostwinnerschap en huwelijk waren tot 1861 vrijstellingsgronden die tot misbruik leidden. Zo konden jongens op hun achttiende een huwelijk sluiten om onder de dienst uit te komen. Deze mogelijkheid lijkt in sommige gevallen op deze manier te zijn benut, maar in de meeste gevallen waren er andere oorzaken in het spel, zoals een zwangere vriendin of een jonge weduwe met land. Wel zal het in dergelijke gevallen voor de jonge bruidegoms mooi meegenomen zijn geweest dat ze niet de kazerne in hoefden.

De staatsoverheid was voor een goede uitvoering van de gedetailleerde wetgeving voor een belangrijk deel afhankelijk de medewerking, de organisatie en toegankelijkheid van de administratie van de provinciale en vooral gemeentelijke overheden. Zij speelden bij de uitvoering van de wetgeving om dienstontduiking tegen te gaan een cruciale maar ook kwetsbare rol. Aan de ene kant moesten lokale ambtenaren ervoor waken dat ze niet te opvallend de belangen van hun eigen burgers bij de centrale overheid vertegenwoordigden. Ze hadden namelijk veel speelruimte. Een uitgelezen mogelijkheid voor beïnvloeding door ambtenaren boden bijvoorbeeld de verzoekschriften om vrijstelling, die vrijwel allemaal vergezeld gingen van een advies van het betrokken provinciaal en plaatselijk bestuur. Aan de andere kant kon een plaatselijk bestuur de eigen bevolking tegen zich in het harnas jagen door bijvoorbeeld de regelgeving te strikt uit te voeren.

De centrale autoriteiten en plaatselijke overheden kregen dankzij het decentrale karakter van de militiewetgeving steun uit onverwachte hoek bij hun pogingen om fraude tegen te gaan. De onderste lagen van de bevolking raakten op allerlei manieren betrokken bij de rekruteringscycli. Zo zagen zij niet alleen groepen dronken lotelingen jaarlijks hun huis voorbijtrekken, maar in de kleine gemeenschap ondergingen zij ook het vertrek naar de kazerne van een jonge plaatsgenoot aan den lijve. Vooral op het platteland was de sociale controle groot en iedereen wist wie in dienst moest en wie thuis bleef. Het kwam nogal eens voor dat de autoriteiten hulp ontvingen van plaatsgenoten van een jongen die de boel trachtte op te lichten. Hierbij speelde eigenbelang opnieuw vaak een belangrijke rol. Veel van de bezwaarschriften over een verkeerde inschrijving, loting of een vrijstelling, waren afkomstig van ouders van wie het nummer van hun zoon aan de beurt kwam door het buiten de dienst blijven van de vermeende fraudeur.

De intense gevoelens die tijdens het rekruteringsproces loskwamen en de pogingen om tijdens het proces onder de dienst uit te komen, waren niet iets typisch Nederlands en de beschrijving ervan is niet bedoeld als onderbouwing van het door een deel van de Nederlandse media en ook wetenschappen gecultiveerde beeld dat Nederland een land is met een unieke traditie van vredelievendheid en tolerantie. De vaderlandse geschiedenis zou worden gekenmerkt door een overleg, consensus (het poldermodel) en afkeer van het leger en militair geweld. Bij dit beeld kunnen de nodige kanttekeningen worden geplaatst. Nederlandse soldaten vochten bijvoorbeeld sinds de Nederlandse Opstand tegen Spanje in 1568 en de onafhankelijkheid in 1648, in binnen- en buitenland menige oorlog uit. Zelfs in de als rustig bekend staande negentiende eeuw, had tijdens het conflict met België in de jaren 1830 niet alleen de Tiendaagse veldtocht plaatsgevonden, maar waren ook duizenden soldaten jarenlang langs de zuidgrens gemobiliseerd. In zijn beleving van de dienstplicht nam de Nederlandse bevolking binnen Europa eveneens geen uitzonderingspositie in. Zo had Napoleon overal in de door hem veroverde gebieden, maar ook in zijn eigen Frankrijk, te kampen gehad met protest, simulanten en deserteurs. Later in de negentiende eeuw bleven de bezwaren tegen de dienstplicht universeel en burgers in andere Europese landen, ook landen met een sterke militaire traditie, probeerden net zo goed onder een verplicht verblijf in het leger uit te komen als Nederlanders. Ook de taferelen rond de lotingen verliepen volgens een patroon dat niet bij de landsgrenzen ophield. In de buurlanden tooiden lotelingen zich evengoed als in Nederland met bloemen, kransen en linten en speldden ze hun nummer op hoed of muts, alvorens zich op de drank te storten.⁵ De beleving van de dienstplicht en de veranderingen die hierin in de loop van de

⁵ Ook in de maanden tussen de loting en de definitieve gang naar de kazerne konden de toekomstige soldaten van zich laten horen. De Duitse historica, Ute Frevert, schreef bijvoorbeeld over een plaatselijke optocht van dienstplichtigen in Württemberg: 'Im württembergischen Rottenburg gingen die zum Militär Ausgehobenen einen oder einige Tage vor Ihrem Eintritt in die Kazerne in Begleitung von Kameraden im Dorf herum und heischen von

negentiende eeuw optraden, lagen niet in een volksaard, maar in de relatie tussen de zich moderniserende staat en zijn burgers.

De jongens die na het rekruteringsproces overbleven en geen dienstvervangers konden betalen, ondergingen de kazerneplicht. De eerste oefening, de dienstitijd die daadwerkelijk in de kazerne diende te worden doorgebracht, was in vergelijking met andere landen betrekkelijk kort. Zij varieerde in de negentiende eeuw van drie tot twaalf maanden. Maar daarmee werd het verplichte soldatenleven niet minder gevreesd. In de pers, belletristiek en brochures komt een tamelijk eensluidend beeld naar voren van een grof en geestdodend kazerneleven met slechte leefomstandigheden. Er zou nauwelijks vertier zijn voor de dienstplichtigen die waren overgeleverd aan de willekeur van hun superieuren. Auteurs schreven vanuit verschillende politieke of godsdienstige invalshoeken vaak negatief over het soldatenbestaan. Zo kwam de dienstvervanging vanaf ongeveer 1870 onder steeds zwaar politiek vuur te liggen en gebruikten zowel de voorstanders als tegenstanders het 'verderfelijke' kazerneleven om hun argumenten kracht bij te zetten. De voorstanders om de dienstvervanging van de beschaafde burgers te rechtvaardigen en de tegenstanders om aan te geven dat de afschaffing het leger meer maatschappelijk aanzien en daardoor meer aandacht voor verbetering van het ruwe soldatenleven zou brengen. Buiten de kazerne was het volgens deze auteurs trouwens niet veel beter met de dienstplichtigen gesteld. Hier lonkten publieke vrouwen en kroegbazen naar de onbedorven jongemannenzielen die vermaak buiten het onplezierige leven in de kazernes zochten. De getuigenissen van tijdgenoten zijn niet altijd even betrouwbaar, maar werpen ieder vanuit hun eigen perspectief wel een licht op het slechte imago van het leven in de kazerne. Bovendien moet niet worden vergeten dat een brede bevolkingsgroep - van een groeiend aantal arbeiders in socialistische dagbladen tot de gegoede burgerij in liberale periodieken - de verhalen las. De brochures en krantenartikelen zullen de angst van ouders over het onbekende verdorven kazerneleven niet hebben doen afnemen, maar droegen juist bij tot de instandhouding van een negatieve beeldvorming over de dienstplicht.

De dienstplicht hield niet op met de eerste oefening in de kazerne. Ook na de dienstitijd in de kazernes bleef de staat zich nadrukkelijk met het doen en laten van dienstplichtigen en hun omgeving bemoeien. Een milicien die met verlof was gestuurd en naar zijn woonplaats terugkeerde, bleef nog vier jaar dienstplichtig. De militiewetten bleken gedurende deze vier jaar vrijheidsbeperkend op een aantal terreinen van het maatschappelijk leven. Zo werd de mobiliteit ingeperkt door verlofpassen en de eis dat een verlofganger oproepbaar moest zijn voor jaarlijkse inspectie of herhalingsoefeningen, werd de toenemende emigratie naar de Verenigde Staten daardoor bemoeilijkt, mocht de verlofganger vijf jaar niet zonder toestemming trouwen en moest hij bij het aangaan van een huwelijk bewijzen dat hij aan zijn militieverplichtingen had voldaan. Het waren ongemakken die niet onopgemerkt aan de verlofgangers voorbij gingen. Zij trachtten de wetgeving te omzeilen zonder daarbij overigens daadwerkelijk een overtreding te begaan. Zo meldden zich bij de mobilisatie tijdens de Frans-Duitse oorlog 1870-1871 volgens een verslag van de minister van Oorlog een flink aantal van de opgeroepen manschappen ziek. Maar tot zijn opluchting kon hij het parlement in een verder sombere verslag als lichtpuntje ook melden dat slechts 47 van de 12.500 verlofgangers het uiteindelijk hadden gewaagd om zonder geldige reden weg te blijven.

Hoewel de hele negentiende eeuw de loyaliteit van de gemiddelde burger in eerste instantie bij zijn familie, regio of religie bleef liggen en niet bij de belangen van de staat, traden er in de loop van de negentiende eeuw wel belangrijke veranderingen op in de relatie tussen de staat en zijn burgers die van invloed waren op deze in beginsel negatieve grondhouding. Gedurende de eeuw raakten staat en samenleving steeds hechter met elkaar verbonden en in

Bekanntes und Verwandtes eine Gabe. Dabei wird entweder getrommelt oder mit einer Trompete geblasen'.⁵ Het Limburgse Maasbree kende een vrijwel identiek tafereel, maar dan wel met eieren. Volgens de plaatselijke traditie van de 'eierjongen', die tot ver in de twintigste eeuw (1966) in gebruik bleef, ontmoetten de goedgekeurde dienstplichtigen elkaar in het plaatselijk café en gingen zij een week lang met een grote mand en klaren de boer op om eieren in te zamelen. Het gebruik dateerde nog uit de tijd van Napoleon en de opbrengst van de opgehaalde eieren was oorspronkelijk bedoeld als aanvulling op de karige soldij die de ingelotenen ontvingen.⁵ De eieren waren een plaatselijke variatie op een Europees thema.

samenhang hiermee veranderde het karakter van de dienstplicht voor de Nederlandse burgers. Dit proces kende twee kanten. Enerzijds drong de staat met de verplichting in het leger te dienen van bovenaf steeds dieper door in het dagelijks leven van zijn burgers. Ieder jaar opnieuw kwamen lichten jonge lotelingen tot in alle uithoeken van het land indirect via het rekruteringsproces of daadwerkelijk via het kazerneleven in aanraking met deze verplichting. Hoewel de lichten beperkt waren en de reactie van de burgers op deze staatsinmenging in eerste instantie afwijzend was, ontstond bij politici en legerleiding een groeiend besef dat de dienstplicht belangrijk kon zijn als instrument van natievorming, zelfs als die met tegenzin werd vervuld. Zij hoopten de kloof tussen de staat en burger te verkleinen door meer aandacht te besteden aan de zorg en het onderwijs van de jonge toegankelijke rekruten die ver van huis tussen leeftijdgenoten uit andere streken verbleven. Daarnaast waren er maatschappelijke ontwikkelingen die indirect, buiten de invloedssfeer van de overheid en legerleiding, het leven van de dienstplichtigen beïnvloedden. Zo werd de vrees onder katholieken en protestanten dat hun jonge beïnvloedbare lidmaten in de kazerne voor het geloof verloren zouden gaan, in actief beleid omgezet. Net als op andere terreinen van het maatschappelijk leven als politiek, onderwijs en vrijetijdsbesteding richtten zij een eigen organisatievorm op. In dit geval ging het om militaire tehuizen die binnen eigen gezindte ontspanningsmogelijkheden boden aan katholieke en protestantse rekruten. Bovendien maakten nieuwe technologische ontwikkelingen als de komst van de trein, tram en fiets het makkelijker om verlof te nemen en gaven de aanleg van riolering en waterleiding het uitbreken van epidemieën in de dichtbevolkte kazernes minder kans.

Anderzijds droeg de manier waarop het dienstplichtmodel functioneerde bij tot een grotere betrokkenheid van onderaf van de burgers bij de staat. De ontmoeting die jaarlijks tussen burger en staat plaatsvond tijdens de verschillende rekruteringsstadia, in de kazerne en tijdens de verlofperiode daarna, maakten de staat voor de burger zichtbaar en tot een minder abstract fenomeen. Daarnaast zorgden de van bovenaf doorgevoerde hervormingen ervoor dat de jonge rekruten hun diensttijd in de kazerne minder enkel ondergingen als een oefening als soldaat in dienst van de staat. Zij kwamen naast hun dagelijkse militaire routine ook in aanraking met zaken als lezen, schrijven, vaderlandse geschiedenis en maakten kennis met andere gewoonten en streken. Het waren vaardigheden die zij goed konden gebruiken bij hun terugkeer in de zich moderniserende burgermaatschappij. Op deze manier bracht de dienstplicht van onderaf het groeiende gevoel van verbondenheid met de Nederlandse staat waar overheid en leger van bovenaf hun beleid op richtten.

In de loop van de negentiende eeuw veranderde er ook het een en ander op de remplaçantenmarkt. In de eerste helft van de eeuw werd de markt vooral beheerst door louche bemiddelaars die vraag en aanbod bij elkaar brachten. Bij de transacties bleven enorme bedragen aan hun strijkstok hangen. De tussenpersonen hadden een slechte naam en werden in de volksmond ook wel bloedhandelaren genoemd. In de laatste decennia van de eeuw veranderde het beeld: de bemiddelingsbranche professionaliseerde zich. De tussenhandelaren gingen zich organiseren, werkten aan hun imago en konden landelijk opereren dankzij een veranderende regelgeving en negentiende-eeuwse vernieuwingen als de komst van een nationaal spoorwegennet en advertenties in landelijke en regionale dagbladen die door een steeds groter publiek werden gelezen. Hun wervingsactiviteiten hadden vooral succes bij boerenknechten die door een landbouwcrisis vanaf de jaren 1870 zonder (vast) werk kwamen te zitten. Enerzijds bracht de professionalisering van de bemiddelingsbranche hen gemakkelijk in contact met militiemaatschappijen en tussenpersonen. Anderzijds zorgde de ontsluiting van het platteland dankzij verharde wegen, spoorwegen en andere negentiende-eeuwse vernieuwingen ervoor dat de vrees voor het kazerneleven in de stad onder hen afnam. Steeds meer landarbeiders en ook ambachtlieden uit het oosten en zuiden van het land die op de arbeidsmarkt in de knel zaten, vervingen welgestelde burgers uit de rijkere noordelijke en westelijke provincies, terwijl in de eerste helft van de eeuw vooral werkzoekende stedelingen de rijen dienstvervangers hadden gevuld.

Naast deze ontwikkelingen die zich van binnenuit de remplaçantenbranche voltrokken, groeide ook de aandacht van buitenaf voor wat zich in de loop der tijd tot het dienstvervangingsvraagstuk ontwikkelde. Er ontspoon zich een landelijk debat over wel of niet

dienstvervanging waar niet alleen het parlement en de pers, maar ook door burgers opgerichte bonden voor en tegen dienstvervanging aan deelnamen.⁶ Maatschappelijke ontwikkelingen als de voortschrijdende democratisering en de komst van de massamedia zorgden voor een groeiende belangstelling van een steeds breder publiek. In de jaren na de afschaffing van de dienstvervanging zou die politisering van de dienstplichtvervulling zich verder ontwikkelen bij de burgers die de persoonlijke dienstplicht ondergingen. Niet alleen werden pacifisme en antimilitarisme steeds vaker gronden om dienst te weigeren, maar ook werd in steeds bredere kring een verband gelegd tussen dienstplicht en stemrecht. Tijdens de Eerste Wereldoorlog was Nederland neutraal, maar desondanks vroeg de staat langdurige opofferingen van zijn dienstplichtigen die op een enkele dienstweigeraar na hun taak vervulden. Een aantal jaren later was het universeel stemrecht een feit.

⁶ Zo was de zoon van de bekende staatsman, jhr. A.F. De Savornin Lohman, secretaris van *De Dienstplichtbond*. De jonge leden beloofden elkaar persoonlijk hun dienstplicht te vervullen. Na raadpleging van de militieregisters op de website <https://militieregisters.nl.geneabase.com> blijkt inderdaad dat zoon, A.F. de Savornin Lohman, zijn dienstplicht in 1891 persoonlijk vervulde